

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Михайлові Сергійовичу Грушевському /1866-1934/, мабуть, як нікому "пощастило" серед українських вітчизняних істориків. Ще за життя його численні /всього понад 2 тис./ праці привертала неабияку увагу широких кіл громадськості. Навколо них точилися гострі, часом непристойні й образливі щодо автора, суперечки та дискусії різних за фахом вчених: істориків, етнографів, філологів, а також громадських і політичних діячів. Наукові здобутки Грушевського неодноразово відверто паплюжили та перекреслювали одні, піднімали як щит справжньої сподвижницької науки інші. Так, газета "Закон и Правда" 1907 р. /№ 144/ назвала дослідника "пресловутым вождем украиноманов". В іншому номері "Закона и Правди"/1907, № 158/ зазначалося: "Как ученый, г.Грушевский несомненно овладел научной техникой, т.е. перечитал и пересмотрел множество книг и статей по русской истории, умеет громоздить цитаты, усвоил себе полемические приемы; но и нем нет самого главного достоинства ученого - любви к истине. Он - ученый лгун. С нахальной смелостью, не моргнув бровью, он извращает прямой смысл памятников, подтасовывает факт, присочиняет где нужно целые события, пользуясь для этого каким-нибудь глухим намеком в источниках, одним словом, вгоняет историю в рамки своих предвзятых политических возделений". Далі його названо "злым политиканом" і засуджено як ворога Росії та спільника всіх її недругів.

Щоденна газета "Киевский голос" /1907, № 81/, навпаки, зазначала, що "в лице М.С.Грушевского наука украинской истории нашла себе неутомимого исследователя, а украинство - одного из преданнейших, убежденнейших, энергичнейших деятелей, благодаря своей удивительной энергии создавшего, можно, без преувеличения, сказать, эпоху не только в украинской историографии, но и в украинском общественном движении вообще". Український історик держави і права К.П.Василенко /з 1920 р. - академік АН УРСР/, захищаючи Грушевського

від постійних нападок опонентів, сназав, зокрема, так: "Его /тобто М.С.Грушевського. - О.Г./ обвиняли в ряде смертных грехов, а главное - старались набросить тень на его научную работу и научную добросовестность, упрекая его чуть ли не в фальсификации украинской истории". Наукові заслуги Михайла Сергійовича в українській історіографії Василенко порівняв із здобутками С.М.Соловйова в російській історіографії. Разом з тим він застерігав, що не з усіма висновками першого можна погодитись, але робилися ці висновки з великою обережністю .

Як бачимо, вже в дореволюційний період наукова діяльність М.С.Грушевського характеризувалась неоднозначно, з часом діставала і діаметрально протилежні оцінки. Звертаючись до них, необхідно об'єктивно враховувати, до якого політичного табору належали ті, хто їх висловлював, які наукові позиції обстоювали. Крім того, часта непослідовність історичних концепцій самого Грушевського, нерідко підпорядкування їх особистим політичним цілям і намірам* безпосередньо чи опосередковано позначалися на дослідницькій роботі вченого: Тому високий професіоналізм викладу ним конкретної історичної матеріалу нерідко супроводжувався принциповими методологічними хибами /в питаннях пізнання суспільного розвитку, національного та інтернаціонального, ролі робітничого класу й значення селянства і т.д./.

Очевидно, саме через це і в радянській історіографії поряд із справедливою, обгрунтованою критикою продовжувалися безпідставні нападки на весь творчий доробок вченого /особливо в останній період його життя й до, середини 50-х років/. Причому поступово вони

І. Василенко Ник. Проф. М.С.Грушевский как историк // М.С.Грушевский /1866-1916/. - М.: издание "Украинской жизни", 1917. - С. 19, 31.

* В 1899 р. Грушевський став одним з організаторів і лідерів національно-демократичної партії в Галичині. У 1908 р. /після переїзду до Києва/ він входив, до складу керівництва Товариства українських поступовців. З березня 1917 р. - член Української партії соціалістів революціонерів, тоді ж очолив Центральну раду. З 1919 р.

набули певного політичного "забарвлення" та контрреволюційного "оформлення", перетворивши Грушевського на "заклятого ворога українського народу". Такого роду звинувачення нерідко переходили в нічим не приховане переслідування й цькування, які досить швидко ставали масовими. Так, І.Кравченко в першій половині 30-х років спробував фактично повністю відкинути усі досягнення дослідника в галузі історичної науки, прямо звинуватив його в "націонал-фашизмі" та „соціал-фашизмі”, у блокуванні з російськими і польськими "націоналістами-великодержавниками"/?!/* . Щодо історичних концепцій Кравченко закидав Грушевському, нібито він писав про те, що за часів раннього й розвинутого феодалізму /XII-XVI ст./ творчими силами на Україні буди князі та боярство, в добу пізнього середньовіччя /XVII-XVIII ст./ старшинська верства, гетьманат, а в період капіталізму - "українська інтелігенція і недиференційоване, однорідне селянство - "трудова" селянство, фактично куркульство"*
Далі Грушевському приписувалось повне заперечення соціальної неоднорідності українського народу при феодалізмі, проповідування якогось раю, "без класових суперечностей", невизнання існуючої панської сваволі й жорстокого "грабування" селян феодалами, в XVII-XVIII ст., зокрема на Лівобережжі. За ним, твердив І.Кравченко, виходить, що селянство не боролось проти українського панства, проти української козацької старшини і що вона /тобто старшина. - О.Г./ як творець української державності захищала селянина². За те, що Грушевський "осмілився" зая-

перебував в еміграції у Австрії, де створив Український соціологічний інститут /Відень/. У 1924 р. повернувся на Україну,

* ймовірно, йшлося про російських шовіністів та польських націоналістів. Але ні до перших, ні до других, на наш погляд, Грушевський не належав.

** Таку суб'єктивну оцінку Кравченко дав лише на підставі промови вченого під час святкування його 60-річчя в 1926 р. - Див.: Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // Записки історико-археографічного інституту. - К., 1934. - Вип.І. - С.16.

2. Там же. - С.26.

вити: політика старшини не була позбавлена розуміння загальних інтересів простої людини та її "оборони"³, його було названо "фашистом". Але згадаймо: до старшини належали й такі її кращі представники, як Б.Хмельницький, І.Богун, Д.Нечай, М.Кривоніс і багато інших, котрі часто близько сприймали народні сподівання.

Безумовно, подібні зауваження І.Кравченка не можна вважати об'єктивними. В своїй основі вони однозначні, зроблені без ґрунтовного аналізу й не охоплюють усієї складності та суперечливості в історичних поглядах Грушевського. Цитати з праць вченого, як правило, вихоплюються із загального контексту, а інтерпретація окремих його положень, м'яко кажучи, не завжди точно передає авторську думку. Водночас, як нам здається, Кравченко деякою мірою мав рацію, коли звернув увагу на недооцінку М.С.Грушевським ролі пролетаріату, перебільшення значимості селянства в суспільному розвитку крам, па плутанину в характеристиці української буржуазії як класу.

В тому ж збірнику, де опубліковано статтю І.Кравченка, вміщено й велику розгорнуту рецензію Ф.Ястребова на другу частину дев'ятого тому "Історії України-Русі". Про неї зараз можна було б і не згадувати, оскільки вона написана в тому ж дусі, що й стаття Кравченка, але в ній є деякі цікаві моменти, зокрема, згадується про "критику" Грушевським старшинської діяльності, аналізується подача ним сюжетів класової боротьби, хоч при цьому й зазначається, що автор відсунув цей матеріал "на останнє місце в своїй праці". Важливим є таке спостереження Ястребова: "... Зміст VI розділу книги акад. Грушевського сходить до класової боротьби всередині України, до натиску польських магнатів..."⁴. Як бачимо, і на той час деякі історики, котрі явно перебували не в одному "таборі" з вченим, не могли не погодитися об'єктивно /хоча це і робилось з певними застереженнями/ що Михайло Сергійович визнавав існування класової боротьби та антагонізму на Україні.

3. Див.: Грушевський Мих. В 25-ті роковини смерті О.М.Лазаревського //Україна, - К., 1927. - № 23. - С.12.

4. Ястребов Ф. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні /з приводу 2 половини IX т. "Історії України-Русі" акад. М.Грушевського // Записки історично-археографічного інституту. - К., 1934. - Вип.І. - С.55-120.

Наслідком упередженого підходу до праць М.С.Грушевського стала поява спеціальної праці М.Рубача⁵. В ній було зібрано все негативне, що говорилося та писалося про Грушевського й деяких інших буржуазних істориків. "Буржуазні націоналісти, - наголошував її автор, - зображували український народ у вигляді споконвіку "демократичної", виключно селянської нації, в якій не було ні класу українських поміщиків, ні класу української буржуазії, ні класу українських робітників. Твердження про споконвічний демократизм, безкласовість українського народу було ще в 40-х роках XIX століття висунуто ліберально-буржуазним істориком М.Костомаровим. У другій половині XIX століття воно поширювалося і розвивалося буржуазно-націоналістичним істориком В.Антоновичем, а потім, на початку XX століття, - заклятим ворогом українського народу М.Грушевським"⁶. Останній твердив, зазначається далі в праці, що "український народ втратив "вищі майнові класи", що велике землеволодіння на українській території стало надбанням "чужих" народностей, а також, що на Україні, в ХУІІ-ХХ століттях не було українських поміщиків"⁷.

Сказати, що все це - фальсифікація, ми не маємо повного права. Окремі зауваження є цілком слушними. Адже Грушевський заявляв у 1918 р.: "Буржуазії у нас не було й нема". Він також помилково вважав селянство основною рушійною силою суспільства. Селянство, писав він, є "фундаментом, на котрім треба будувати все"⁸. Одночасно не можна стверджувати, що більшість закидів М.Рубача справедливі. У них відбивається лише один бік життя й діяльності великого вченого, у чому нас переконує більшість його досліджень /особливо історичні праці, написані до першої російської революції 1905-1907 рр., значення і характер якої він так до кінця і не зрозумів/.

5. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". - К. 1955. -С.71.

6. Там же. - С.8

7. Там же. - С.11.

8. Грушевський М. На порозі нової України. - К., 1918. - 37с.

Відомі радянські дослідники І.Бойко та Є.Кирилук у другій половині 60-х років, у зв'язку із 100-річчям від дня народження М.Грушевського, спробували по-новому підійти до висвітлення проблеми і дати об'єктивнішу оцінку науковій спадщині вченого. Поряд з досить принциповими зауваженнями в ювілейній статті містяться важливі позитивні оцінки. Зокрема, автори справедливо відзначили, що національне питання Грушевський ставив вище класового, а український народ часто розглядав як селянську націю. Водночас у статті відзначається, що "Історія України-Русі" написала "на рівні буржуазної світової історіографії і являла собою узагальнення надбань української історіографії доби феодалізму й капіталізму". Ця праця, на думку І.Бойка й Б.Кирилюка, мала не тільки наукове, а й політичне значення, оскільки давала рішучу "відповідь австрійським, польським і російським реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на власний розвиток, на свою національну культуру"⁹.

Крок назад у цьому питанні, як нам здається, було зроблено у в цілому оригінальній і корисній синтетичній праці з української історіографії. Один з її авторів намагався переконати читача, нібито праці М.С.Грушевського та деяких інших буржуазних істориків завдали тільки "величезної шкоди розвитку історичних знань"¹⁰.

Звичайно, в одній статті ми не маємо можливості навести всі, навіть найважливіші оцінки, дані вітчизняною історіографією історичним концепціям М.С.Грушевського, і спинилися лише на найхарактерніших з них, з урахуванням різних точок зору. Спробуємо простежити, що ж корисного дали праці вченого у вивченні питання історії класів-станів на Україні у дожовтневий період, чи завжди в них йшлося про „реакційні націоналістичні теорії "безбуржуазності" та "єдиного потоку".

Передбачаючи, що деякі радянські історики, які звикли бачити і виділяти в концептуальних поглядах М.С.Грушевського головним чином "безкласовість" і "безбуржуазність", будуть з автором незгодні, хочемо сказати: хай хоч і не завжди правильно з позицій історичної дійсності та методологічних засад, вчений у багатьох своїх

9. Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський: 3 нагоди 100-річчя від дня народження // Літ.Україна. - 1966. - 30 верес.

10. Историография истории Украинской ССР. - Киев, 1986. - С.64.

студіях епічною мірою достовірно показав еволюцію класів на Україні за феодальної доби й частково за часів капіталізму. Звернемось спочатку до загальних авторських положень стосовно цього процесу. Так, історію українського народу в одній з праць він поділив на три основні періоди. Перший /IX-XIII ст./ характеризувався, на його думку, такими рисами, як поділ, суспільства на дружину і общину, утворення купецько-боярського /капіталістичного/ класу землевласників, сильним розвитком /а пізніше занепадом торгівлі, промисловості і т.д. Другий, "перехідний період" /XIV-XV ст./, характеризувався прискореними темпами формування вищого, привілейованого класу і повним економічним і юридичним поневоленням народних мас. Водночас "этот привилегированный класс,- пишет Грушевський,- все решительнее отделяется от массы народ в культурном и национальном отношении, антагонизм массы в отношении к правительственному и привилегированному меньшинству, существовавший, конечно, и в предшествующее время, теперь обостряется национальной и религиозной рознью". Особливо яскрава оцінка дана вченим наступному, третьому, періоду /починається з XV ст./, змістом якого стала, за його переконанням, "история борьбы народа с ненавистным общественным и экономическим строем, стремящегося к ниспровержению его и реформе общественных отношений сообразно народным идеалам общественной справедливости". Причому в той час "борьба экономического и общественного характера объединяется с борьбой религиозной и национальной; благодаря этому, она захватывает собою необыкновенно широкий круг интересов и проникает сверху донизу во все общественные классы"¹¹.

В іншій праці, характеризуючи українську народність як одну з трьох великих гілок "східного слов'янства" /дві інші великороси і білоруси/, вчений неодноразово наголошує: перша - зазнавала національного й економічного гніту, що приводило до значних повстань і, зокрема, до могутньої "національної війни"¹².

11. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - Изд. 3-е, доп. - СПб., 1911. - С.16-17.

12. Грушевський Мих. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. - СПб, 1907. - С.12-14.

М.С.Грушевський відзначав, що українська народність розділена рабством одних і пануванням інших, роз'єднана станами і економічними привілеями¹³. Це дало йому підстави зробити на початку ХХ ст. принциповий висновок: "Між українцями, як і в кожному іншому народі, є різні партії, різні верстви і стани, вони мають не однакові свої хозяйські /економічні/ і громадські /соціальні/ інтереси: що інше займає робітника, що інше селянина, а що інше інтелігента або промисловця"¹⁴.

Звичайно, коментуючи наведені вище положення, можна закинути їх авторові й певну умовність і деякий схематизм запропонованої ним періодизації суспільно-політичної історії України, звинуватити в неправильному ототожненні купецького та боярського станів ІХ-ХІІІ ст. з класом капіталістів і т.д. Однак цілком очевидним є те, що Грушевський прямо пише про існування різних класів, привілейованих і експлуатованих груп населення. Причому їх взаємозв'язок розглядається ним на загальному фоні антифеодальної боротьби, загостренні антагонізмів.

Як же конкретно подано історію класів-станів і розвитку соціальних суперечностей в основних працях вченого? Спробуємо хоча б стисло відповісти на це питання, не претендуючи на його всебічне висвітлення.

Основною верствою феодального суспільства, як справедливо зазначив Грушевський, було селянство. За часів Київської Русі він виділяв серед нього групу вільних і економічно незалежних смердів, які "сиділи" на власних ґрунтах; розряди безземельних, що працювали на чужій, землі й економічно залежали від землевласників, - так званих ізгоїв, закупів, сябрів; численну категорію невільників. Причому, за його спостереженнями ряди безземельних, напіввільних і залежних селян швидко зростали чисельно за рахунок першої групи. Цей процес супроводжувався переходом до феодалів селянських земель.¹⁵ Для періоду Великого князівства Литовського М.С.Грушевський визначив дещо інші групи селян: І/ ті, котрі

13. Грушевський Мих. Движение политической и общественной украинской мысли в Щ столетии. - СПб., 1907. - с.6-7.

14. Грушевський Мих. Хто такі українці і чого вони хочуть: 2-е, вид., доп. - К., 1917. - СИ.

15. Грушевський Мих. Історія України-Руси.-Львів,1905. -Т.У:

"сиділи на більших ґрунтах" і мали "повні господарства" - так звані тяглі; 2/ посполиті, "осаджені на менших ґрунтах", а також без орної землі - "городники", "підсусідки", "коморники", які були "обложені" панщиною. Історик детально прослідковує поступове обмеження "особистих прав" селян і виключення їх із "загальної юрисдикції"¹⁶. Зокрема, він наголошував: "...Их /тобто селян. - О.Г./ личная свобода, гражданские и имущественные права подвергаются ряду ограничений, и рядом с прежними данями развивается издольная, барщинная повинность. Одновременно из фискальных мотивов проводится строгая регламентация крестьянского землевладения и хозяйственных отношений, разрушающая прежние формы крестьянского хозяйства, более сложные экономические единицы, и низводящая их к минимальным дворам - хозяйствам, причем развитие господских запашек фольварочного хозяйства все более уменьшает величину крестьянского участка и создает чрезвычайно тяжелые формы эксплуатации крестьянского труда" /!/¹⁷.

Цитата, на наш погляд, є дуже красномовною. Вона спростовує твердження тих істориків, які вважали, що Грушевський не визнає існування в минулому феодальної експлуатації й великого землевладіння, закономірностей формування останнього. Крім того, як бачимо, вчений писав і про диференціацію селянства за феодальної доби.

У відповідь на посилення соціального гніту середньовічне селянство вдавалося до різних форм боротьби: від "бойкотувань" державців /великих землевласників/ до масових збройних виступів, незалежно від поділу на окремі соціальні групи¹⁸. Особливо вороже воно зустрічало "всякий намек на крепостные порядки, грозило бегством, объявляло себя казаками, и все усилия сломить это противодействие только приготавливали горючий материал для народных движений"¹⁹.

Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях ХІУ-ХУП в. - С.107.

16. Там же. - С.135-151.

17. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.175.

18. Грушевський Михайло. Історія України-Русн. - К.; Львів, _ 1907. -Т.УІ; Житє економічне, культурне, національне ХІУ-ХУП віків. -С.264-270.

19. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.187.

Слабо висвітленим у вітчизняній історіографії є питання про зародження та еволюцію такої категорії населення, як робітні люди. Історії робітних людей на Україні певну увагу приділив М.С. Грушевський. Їх "зародок" він вбачав насамперед у колишніх феодально залежних "холопах" і "парубках"*; переведених на селянські земельні ділянки і зобов'язаних постійно працювати в господарствах заможних хазяїв, "Найближчий типологічний зв'язок" появи робітних людей дослідник бачив у погіршенні становища городників й коморників²⁰.

Значне місце на сторінках своїх праць Грушевський відвів історії міщанського стану. За його переконанням, місто вже за часів Київської Русі стало "центром і огнищем економічного і суспільно-політичного життя... Міська громада, а краще сказати - міський патриціат, що стояв на чолі її, багаті бояре - купці і промисловці, завдавали тон суспільному й політичному життю. Пізніше, на думку вченого, багаті "патриції-капіталісти" розширюють сферу свого впливу: переселяються до міст Західної України на північні райони, а також "ідуть на село"²¹.

Нам здається, характеристика давнього міського патриціату і процесу зростання та поширення його економічного впливу подані тут дещо однобічно. Але те, що місто було тоді тісно пов'язано із селом, із сільським господарством, не викликає, на нашу думку, ніяких заперечень /"Старый украинский город /как вообще города в старом славянском быту/ был тесно связан с землею..."²².

* Починаючи з часів Київської Русі й фактично до ХУІІІ ст., холопи /хлопи/ на території українських, російських і білоруських земель становили категорію поневоленого населення. В ХІУ-ХУ ст. переважну більшість їх було перетворено на кріпаків. Парубками /паробками/, як правило, ставали наймані неодружені працівники. Однак це явище є характернішим для ХУІІІ - першої половини ХІХ ст.

20. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.177.

21. Грушевський Мих. Студії з економічної історії України /Економічний і соціальний перелом ХУ-ХУІІ вв. Господарство польського магната на Задніпров'ю/. - К., 1917. - С.5.

22. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.168.

В періоди ж, коли частини території українських земель входили до складу державних об'єднань Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, роль і значимість міського стану в суспільному процесі, на думку Грушевського, помітно зменшується, а згодом і взагалі зводиться нанівець. "Оперта на рецепованім чужім, зовсім готовім праві, - пише він, - що потім, на тутешнім ґрунті, майже не розвивалося; розбита на безконечний ряд малих держав, якою в принципі була кожна міська громада; не зв'язана навіть якимись спільними інститутами, організаціями, репрезентаціями в одно суспільно тіло, міщанська верства в сім періоді, від коли попадає в нову організацію, визначається великою безвладністю. Її історія відтепер властиво стає одною історією затікання й упадка*, хіба з малими, локальними проблесками світла й блеска"²³. На думку вченого, міщани, втративши свої "імунітети" /привілеї/, були виключені із загальної державної організації й політичного життя, перестали впливати на економічний і культурний розвиток українців. Замість національних представників міщанства найголовніші позиції на той час займають "чужі елементи". Грушевський твердить; в суспільному рухові воно дуже мало що значило**. Водночас занепад українського міста він правильно пов'язує з наслідками панування і "культурної місії" польської шляхти та магнатів²⁴.

* На наш погляд, це явне перебільшення автором занепаду міщанського стану і недооцінка його місця в тогочасному феодальному суспільстві.

23. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - Т.У; - С.222.

** З цим ми також не можемо погодитись. Наприклад, відомо, що в другій половині ХУІ - першій половині ХУІІ ст. міське населення брало активну участь у селянсько-козацьких повстаннях. Важливу роль у той час відігравали і національно-релігійні організації українського міщанства-братотва. - Див.; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури SJ-ХУІІІст. - К., 1966. - 251 с.

24. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - Т.У. - С.261.

Говорячи про недооцінку М.С.Грушевський міщанського стану, хотілося б звернути увагу і на дещо інше трактування цього питання ним же самим. Під гнітом шляхетської Польщі, пише вчений, "в тесных городских стенах, при постоянных сношениях и совместной жизни о привилегированными притеснителями, подвижной и сравнительно интеллигентный мещанский элемент особенно живо чувствует национальное неравенство, национальный гнет, а привычка к организации, к самоуправлению, которую давала муниципальная жизнь и корпоративная цеховая организация, приводят к первым попыткам национальной организации. Таким образом, из мещанских общин выходят первые кадры борцов за права украинской народности"²⁵.

Останній тезис має дуже важливе і принципово значення. Адже одна справа - писати про "занепад" міщанства, підміну його національних представників "чужими елементами", а зовсім інша - говорити про формування саме в його середовищі "перших кадрів борців" за національні інтереси! Це ще раз підтверджує наше попереднє зауваження щодо непослідовності історичних концепцій вченого.

Особливо активізується діяльність міщан у ході визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького. В ній вони, на думку вченого, "поруч української шляхти і духовенства, але в далеко діяльнішій і важнішій ролі, ніж ті, виступають як головний революційний елемент, як ініціатори, провідники і агітатори повстання"*. Грушевський наводить цікаві приклади на підтвердження своїх думок. Після визвольної війни 1648-1654 рр. міщанство, за його твердженням, разом з духовенством і "заможнішими категоріям сільської людності", становило вже той основний ґрунт, де культивувалася і підтримувалася "зубожіла руська культура й національна традиція"²⁶. Особливо це стосується, на його думку, західноукраїнського міщанства.

Окремі фундаментальні праці /насамперед маємо на увазі "Історію української козаччини"/, що становлять тт.7 і 8 "Історії України-Русі". Грушевський присвятив висвітленню проблеми зародження та

25. Грушевський Мих. Очерк историй украинского народа. - С. 190.

* Про руські сили у визвольній війні, на наш погляд, тут сказано неправильно. Викликає, зокрема, заперечення теза, про те, що міщани стали її "провідниками". Та і сам автор в іншому місці пише: "Главную массу участников восстания дало крестьянство... А толчок к движению вышел из среды реестрового казачества, раздраженного притеснениями со стороны поляков-начальников" - Див.: Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.238.

26. Грушевський Михайло. Історія України-Русі. -Т.УІ. - С.260-262.

еволюції козацького отаку на Україні. Нещодавно вже було зроблено спробу дати об'єктивну й урівноважену характеристику основним міркуванням історика з цього приводу³⁷. Тут додамо лише таке. На думку Грушевського, із самого початку виникнення "козаччина" визначала рід занять і спосіб життя певної групи людей. Вони ще не становили тоді ні окремого класу, ні стану: лише "ходили в козаки". Серед них були представники різних суспільних верств і національностей. Більшість козаків становили знедолені та збіднілі трудівники, частково - заможне духовенство й міщанство, що зазнали поразки на арені політичної, релігійної чи національної боротьби. Вчений досить обережно зазначає: протягом XVI-XVII ст. козаки поволі оформилися в самостійний стан. Центром їх він називає Черкаси. Поступово козацький стан санкціонується вищою владою законодавчо, чіткіше визначаються його права та обов'язки. До нього починають відносити себе "всі суспільні елементи" /навіть боярство і дрібна шляхта/, котрі прагнули позбавитися "тісних рамок" польської державної структури і соціальних обмежень. У ході визвольної війни 1648-1654 рр. козаки, як і селяни, відігравали велику роль. Грушевський пише про виникнення та формування після завершення війни, нової соціальної групи - козацької старшини, яка згодом дедалі більше віддалялася від простого люду. Під час гетьманування І.Самойловича й Т.Мазепи закладалися, як пише вчений, міцні основи станових прав козацької старшини і поміщицького володіння на Україні. Це відбувалося паралельно з ліквідацією форм виборного козацького правління. Поступово старшина складається в "яскраво виражений клас" з відповідними становими, економічними і політичними прагненнями, відсуває на другорядний план військову раду і намагається взагалі ізолювати вплив "козацької черні" на українську політику й правління. Останнє сприяє встановленню тіснішого союзу рядових козаків з пригнобленими масами посполитих. Одночасно Грушевський прямо вказує на загострення боротьби між трудящими і верхівкою пануючого класу - старшиною. Він переконаний /про що не один раз зазначав у своїх студіях/

27. Див.: Смолій В., Гуржій О. Спадщина // Вітчизна, -1989. - № 1. - С.168-172.

старшина не уявляла собі суспільного устрою без особистих пільг, "без підданих і панів" /!/. Початок оформлення нового панівного класу і процесу закріпачення селянства, що настав після подій 1648-1654 рр., вчений хронологічно відносив до кінця ХУІІ ст. Багато разів на сторінках його праць старшини постають як новоявлені "пани".

Серед старшини Грушевський розгледів паростки нової суспільно-політичної й економічної сили - буржуазії, яка тільки-но народжувалася і пускала вглиб власне коріння. До неї, на думку дослідника, належав і Самовидець - автор відомого літопису історичних подій на Україні другої половини ХУІІ - початку ХУІІІ ст. Самовидець певною мірою відобразив погляди української буржуазії, що стояла, як відзначив вчений, в стороні "чисто козацьких вимог". Нерідко її класові інтереси вступали в суперечність із загальним напрямом політики уряду, особливо в питаннях державної монополії на винокуріння, продаж тютюну, дьогтю і т.д.²⁸

В "Історії України-Русі" та багатьох інших працях, описуючи "суспільні стани" і їх генезис, М.С.Грушевський навів величезний фактичний матеріал про "все власне дворянство", "шляхетський клас і його інтереси", охарактеризував різні "категорії боярства". Причому, їх історію подано, як правило, регіонально; що дало вченому можливість прослідкувати ті чи інші місцеві особливості. Скажімо, про стан шляхти в Галичині він відзначив, що тут воші була дуже неоднорідна, бо "скомплікована" різними "відмінами в конкретних економічних і класових інтересах". Сильне "сполощення" було притаманне шляхтичам Поділля. Автор різнить „стару українську шляхту" від "панів і шляхтичів польських"²⁹. Крім того, він виділяє "дрібних", "убогих", "неповних" шляхтичів, показує їх юридичне місце в загальній структурі феодального, а також частково капіталістичного суспільств³⁰. Одні з них, як правильно вказує М.С.Грушевський, "видиралися" на гору ієрархічної драбини, інші - "спали до становища майже або й зовсім селянського"

Протягом тривалого історичного розвитку значної еволюції зазнало і духовенство. У переважній своїй більшості "монастирі

28. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.237, 304.

29. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - Т.УІ.-С.245-252.

30. Там же - Т.У.- С.58, 62, 82.

31. Там же. - С.91.

засновувалися або фундувалися коштами князів і панів"³². Грушевський досліджує шляхи збагачення духовних феодалів і за рахунок народних мас, наводить при цьому численні конкретні приклади. Неоднозначно оцінює вчений роль церкви в суспільстві, зокрема як негативний, так і позитивний її вплив /наприклад, під час освоєння нових земель/. Оцінюючи значення православної церкви для Західної України за часів середньовіччя, історик звернув увагу, що "духовенство при своїй тодішній численності становило також дуже помітний елемент і опору руських традицій і руського життя... Воно стояло в тісній зв'язку з українськими масами... мало й можливість великого впливу, проникання в самі інтимні сторони духовного народного життя - що стало неприступним пізнішим, культурнішим, але більш відірваним від народу поколінням духовенства..."³³. Разом з тим вище духовенство "вгорі" вмикалося із світською "аристократією".

У характеристиці класів-станів першорядне значення мають їх права на землю, яка становила економічну базу феодальної форми. Про принципове розуміння вченим того, кому належала насправді земля, свідчить його висновок: "Создается убеждение, что крестьянин сидит не на земле своей, а лишь пользуется государственною, под условием исправного отбывания связанных с ней повинностей в пользу государства или того лица, которому правительство переуступит права на крестьянские повинности..."³⁴.

Правильне трактування ним положення про земельну феодальну власність і землеволодіння має і сьогодні велике теоретичне значення³⁵.

Ще одне, дуже гостре й болюче питання ми не можемо обійти в нашій розвідці, оскільки воно тісно лягло на оцінку практично

32. Там же, - С.264.

33. Там же. - Т.П. - С.263.

34. Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. - С.163.

35. Див.: Гуржій О.І. Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму //Історичні дослідження: Вітчизняна історія. - К., 1986. - Вип.12. - С. 65-69.

всіх історичних концепцій М.С.Грушевського /звісно, особливо з упередженої точки зору до його наукового доробку/. Досить часто в спеціальних історіографічних працях і енциклопедичній виданнях подибуємо такі тези: Грушевський негативно ставився до акту возз'єднання України з Росією, засуджував діяльність Б.Хмельницького³⁶. Справді, подібні судження траплялися в окремих студіях вченого. Але заради справедливості слід вказати й на протилежні твердження: "Українці і білоруси руським найблизші, як рідні брати... Українці до неї /Росії. - О.Г./ приєдналися, - не з примусу, не силою, а своєю волею"³⁷. Україна добровільно приєдналася до Росії", - писав він у іншій своїй праці³⁸. Щодо Б.Хмельницького: "Даровитый полководец, гениальный, можно оказать, администратор, искусный политик, дипломат"³⁹; "Трудно без волнения следить за подъемом политической и общественной мысли у этого даровитого человека, олицетворявшего в себе современное ему украинское общество, весь украинский народ, неожиданно вырвавшийся из связывавших его вековых пут политического, экономического и национального порабощения, о восторгом и смятением созерцавший открывавшиеся перед ним горизонты и открывавшего в них возможность совершенно новых, невысказанных перед тем общественных и политических отношений"⁴⁰.

Таким чином, навівши лише найголовніші положення з історичних праць М.С.Грушевського, можемо констатувати: вчений одним з перших у буржуазній історіографії створив історію класів-станів на Україні. Безпідставними в своїй більшості є закиди, нібито

36. Наприклад, див.: Грушевський Михайло Сергійович //РЕ ІУ. - К., 1969. - Т.І. - С.484.

37. Грушевський Мих. Про українську мову і українську школу: 2-е вид. - К., 1917. - С.17.

38. Грушевський Мих. Единство или распад России. - С.6.

39. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.239.

40. Там же. - С.40.

він заперечував існування класу українських панів, великої земельної власності у період феодалізму, а також у дещо пізніші часи. Коригування потребують і звинувачення на адресу Грушевського в засудженні ним діяльності Б.Хмельницького, його негативного ставлення до акту возз'єднання України в Росію. Висвітлення вченим питань класової боротьби дає підстави твердити про її більшу чи меншу недооцінку, але ніяк не про повне заперечення. Думаємо, наукові праці М.С.Грушевського добром послужать ще не одному поколінню радянських істориків.